

چیستی و مؤلفه‌های نظام پژوهشی

در حوزه علوم دین و معارف اسلامی*

دکتر حسین خنیفر**

چکیده

حوزه علوم دین یک نهاد فراملی است که از یک طرف از دیرینگی برخوردار است و از طرفی نیز در ابعاد جهانی مورد التفات، احترام، انتقاد و عنایت و دشمنی است که در آن، آموزش و مقوله پژوهش نیز پا به پای مقارنت و معاضدت تحولات آن مورد عنایت بوده است. در حال حاضر توجه به امر پژوهش در حوزه علوم دین عمیق‌تر و دغدغه اصلی فرهیختگان این دانشگاه عظیم ملی و بین‌المللی است که خود نقطه عطفی در فرایند تکاملی و تحولی این نهاد مقدس و تاثیر گذار دانشگاهی و حوزوی است.

نگارنده ضمن مفهوم شناسی و پیشینه کاوی واژه حوزه دین در آغاز مقاله، عمده بحث را به سمت و سوی مقوله پژوهش جهت داده و با بیان مساله و اهداف و اهمیت و محوریت موضوع و سپس واژه‌شناسی در صدد تبیین نظام علمی روش تحقیق در حوزه علوم دین و ارائه ساختارهای مناسب «نظام پژوهشی» در این عرصه است که این مهم با تبیین ماموریت نظام پژوهشی و اهداف آن و وظایف مدیریت دانایی محور و پژوهش مدار صورت گرفته و سپس مدل‌های خط مشی گذاری نظام پژوهش و مؤلفه‌های جامع را در چهارده محور مورد بررسی قرار داده و به مقوله آموزش و تأثیر آن در پژوهش حوزه اشاراتی نموده است.

واژگان کلیدی: نظام، نظام پژوهشی، حوزه دین، ساختار پژوهش، مدل‌های پژوهش، مراکز پژوهشی، راهبردهای مدیریتی پژوهش.

* تاریخ دریافت: ۸۵/۱/۲۵ تاریخ پذیرش: ۸۵/۲/۲۰

** استادیار پردیس قم، دانشگاه تهران

مقدمه

حوزه علوم دین و معارف اسلامی اصلی‌ترین نهاد آموزش، تربیت و سازماندهی صاحب‌نظران و اندیشمندان و پژوهشگران علوم دینی در سطوح مختلف است که با پیشینه‌ای به فراخنای تاریخ و به منزله یک سازمان اجتماعی دارای اهداف، ساختار، ساز و کار و نقش و کارکرد درونی و اجتماعی خاصی بوده است.

حوزه در لغت به مفهوم ناحیه، مرکز و مجتمع است (دهخدا، ۱۳۷۳) و از نظر اصطلاح بر مجموعه مدارس و فعالیت‌های رسمی و جانبی آموزشی دینی رایج در یک منطقه اطلاق می‌شد. امروزه این عرصه علاوه بر حوزه‌های علمیه در دانشگاه‌ها نیز فعال و دارای رشته‌های متعدد و تخصصی است و از جهتی نیز امروزه خوشبختانه در خصوص شکل‌گیری و مراحل تطوّر مدرسه‌ها یا حوزه‌های علمیه و مراکز آکادمیکی اطلاعات نسبتاً روشن و معتبری در دست است. در آغاز، واژه مدرسه به عنوان نهاد آموزشی و رفته رفته از اواخر قرن سوم و در خلال قرن چهارم هجری قمری به دنبال تأسیس نهادهایی ویژه آموزش از سوی عالمان، حاکمان و نیکوکاران در شهرهایی همچون بلخ، بخارا، مرو، سمرقند، غزنه، نیشابور، بیهق، آمل، قم، کوفه، بصره و بغداد به سراسر جهان اسلام راه یافت و پس از آن در گستره جهان اسلام مهم‌ترین نهاد آموزشی پس از مساجد شناخته‌شد (قزوینی‌رازی، ۱۳۵۸، ص ۱۴۳). در این باره به صورت پراکنده نیز اطلاعاتی در لابه‌لای گزارش مربوط به شهرهای مختلف شیعه به دست آمده است. (صدیق، ۱۳۴۲، ص ۵۰؛ دوانی، ۱۳۷۳، ص ۸۵ و دوائر المعارف آموزش عالی، ص ۳۸۵). تأسیس مدارس نظامیه، بویژه نظامیه بغداد به دست خواجه نظام‌الملک، تحولی عمیق در نظام مدارس علمیه پدید آورد (نخستین، ۱۳۶۷، ص ۴۸ و کسایی، ۱۳۶۳، صص ۴۴-۴۲). پیش از تأسیس مدارس، فعالیت‌های آموزشی در مساجد صورت می‌گرفت. پیامبر خود تعلیم و تبلیغ را پس از تشکیل حکومت در مدینه، از مسجد آغاز کرد و شاید تا حدود سه قرن در کنار مساجد، فعالیت‌های آموزشی در منازل، دربار حاکمان، کتابخانه‌ها، مکان‌های عمومی و نهادهایی نو

چون بیت‌الحکمه و مانند آن رونق داشت. بتدریج و به دلیل تنوع و گسترش فعالیت‌های آموزشی، نهاد مدرسه در کنار مسجد شکل گرفت (شبلی، ۱۳۶۱، ص ۸۰؛ آرام، ۱۳۶۶، ص ۹۸ و نخستین، ۱۳۶۷، ص ۹۲) منسوب داشتن پیدایش مدارس و حوزه‌های علمیه به عهد پیامبر (ص) و یا ائمه شیعه (ع) آن گونه که در اکثر آثار مربوط به تاریخ آموزش در اسلام به چشم می‌خورد، برآمده از خلط بین آموزش و نهاد آموزشی است. بی تردید آموزش و تبلیغ از زمان پیامبر آغاز شد؛ اما شکل‌گیری نهاد آموزشی مدرسه و حوزه علمیه به دوران بعد برمی‌گردد. با وجود یکسانی زیاد بین مدارس شیعی و سنی (نصر، ۱۳۵۰، صص ۸۵-۸۲) مذاهب فقهی هر یک در مدارس ویژه خود به فعالیت می‌پرداختند.

حوزه دین و معارف اسلامی که تکیه این مقاله بر مبحث پژوهش در آن است، به عنوان بخشی از سازمان فراگیر آموزشی اسلامی، از قرن پنجم هجری قمری رونق یافت. شاید بتوان با وجود پاره‌ای اختلاف نظر، ورود شیخ طوسی به نجف را در ۴۴۸ قمری، سرآغاز محوریت یافتن حوزه علمیه نجف اشرف در فعالیت‌های آموزشی و پژوهشی شیعی دانست (غروی، ۱۴۱۴، ص ۱۸). در سده‌های میانی هجری، در اغلب شهرهای ایران و عراق حوزه‌های علمیه وجود داشته است. (الویری، ۱۳۸۳، ص ۹۸ و موحد ابطحی، ۱۳۶۵، صص ۳۳-۳۲)؛ ولی پس از حوزه نجف که دیرپاترین حوزه‌های علمیه پررونق شیعی بوده است (در دوران معاصر حداقل ۴۱ مدرسه در حوزه نجف فعالیت داشته است)، حوزه‌های علمیه شهرهای حله و قم آوازه‌های بلند یافته‌اند. در دوران معاصر حوزه‌های نجف، شیراز، کربلا، سامرا، قزوین، اصفهان، مشهد و بویژه قم در زمره حوزه‌های پررونق بوده‌اند که برخی چند صباحی به دلیل ویژگی یافتن به موضوعی خاص درخشیده‌اند و برخی دیگر هنوز رونق دیرین را از کف نداده‌اند. امروزه در اکثر شهرهای ایران حوزه‌های علمی شیعی و یا سنی مشغول فعالیت هستند و دانشگاه‌ها نیز دارای رشته‌های متعددی در این وادی می‌باشند.

وضع موجود

در حال حاضر گستره و تنوع فعالیت‌ها و اهتمام در غنی سازی مؤلفه‌های، پذیرش، آموزش، پژوهش، تبلیغ و تهذیب (دفتر طرح و برنامه، برنامه رهبندی، ۱۳۸۳، ص ۵۳) برای کلیه سطوح و مقاطع تحصیلی و پایه‌های آن در حوزه علوم دین مورد توجه قرار گرفته و هم‌چنین رونق بخشی به مقوله پژوهش نیز مورد عنایت است و جا دارد که در زمان حاضر به صورت عمیق به آن پرداخته شود. از اهم وظایف در این عرصه، مقوله سیاست‌گذاری های جدید آن است. از طرفی نیز نباید غافل شویم که وضع موجود تولید علم در حوزه علوم دین و بخش‌های پژوهشی آن وضع آرمانی نیست؛ اما به مطلوبیت نزدیک شده است و این به معنای تخطئه و یا تضعیف آن نیست، بلکه صحنه گذاشتن بر این مسأله است که وضعیت پژوهشی در حال حاضر نه زبنده آن و نه پاسخگوی نیازهای روز و عصر حاضر است و صد البته بهتر و فرازین تر از این باید باشد که متاسفانه در حال حاضر این گونه نیست و همین امر باعث اعتراض اقطاب حوزه علوم دینی و معارف اسلامی از جمله آیه‌الله جوادی آملی می‌شود که می‌فرمایند:

«متاسفانه در حال حاضر حوزه علوم اسلامی ما در فاز مصرف افتاده است. انبوهی از تولیدات علمی و کتاب‌های چاپ شده داریم، ولی تحصیل و پژوهش در آن مشهود نیست و بیشترین فیش برداری و تلخیص است تا تحقیق؛ در حالی که فیش برداری و موتناژ متون ترویج فرهنگ مصرف دانش است نه کالبد شکافی آن، (جوادی آملی، ۱۳۸۲، ص ۴)؛ و اضافه می‌فرمایند: عزیزان محقق فرهیخته و شایسته در این راه باید تلاش بیش تری بکنند و به تولید علم مفید اقدام نمایند و ما در این قسمت بشدت با فقر مواجهیم» (همان، ص ۴).

حال با عنایت به این که دنیای متلاطم عصر کنونی وارد دوران جدیدی شده است، به طوری که دنیای «دانشمندی» به اتمام رسید و عصر «روش مندی» جایگزین آن شده است و از جهتی نیز دنیا وارد عصر تغییر شده است و این حکایت از یک تحول بزرگ در عرصه‌های مختلف آموزش، پژوهش و نظام‌های علمی و آموزشی است؛ ضرورت

غنی‌سازی ابعاد یاد شده را صد چندان می‌کند. که به قول دکتر التویجری در حال حاضر جهان آموزش و پژوهش به جایی رسیده است که نیاز به مهندسی مجدد نظام‌های آموزشی و پژوهشی حتمی شده است و لذا کسی که به نسبت تحولات خود را بازآفرینی نکند عقب می‌ماند (التویجری، ۲۰۰۵، ص ۱۵) خصوصاً مراکز آموزشی دینی که امروزه از جهت دارا بودن منابع کهن و محتواها و دانش لازم کمبود خاصی ندارند و مشکل اساسی در روش‌هاست که از محوری‌ترین آن‌ها مقوله پژوهش است، و این مسأله تمام رشته‌های تحصیلی دانشگاهی در حوزه معارف اسلامی و تمام مقاطع حوزوی را در بر می‌گیرد.

سعی ما در این نوشتار تعریفی دقیق از نظام پژوهشی با رویکرد به مقوله دین محوری و پرداختن به مؤلفه‌های نظام پژوهشی است. امروزه به اصول و دستورالعمل‌های پژوهشی و تحقیقاتی از منظر اخلاق و پاسداری از انسان به عنوان موضوع تحقیق نگریسته می‌شود و بسیاری از مراکز علمی، تحقیقاتی و دانشگاهی برای تجدید نظر در مطالعات و روش‌های خود کمیته‌های ضربتی ایجاد نمودند. (بلموند^۱، ۱۹۹۹، ص ۳۰) این مهم در حوزه‌های معرفتی و پژوهشی لازم است؛ چرا که به قول جان دیویی پژوهش عبارت است از فرآیند جست و جوی منظم برای رسیدن به حقایق مناسب با لحاظ تحولات زمان، بنابراین پژوهش فرآیندی است که از طریق آن می‌توان درباره ناشناخته‌ها به جست و جو پرداخت و مهم‌تر این که نسبت به آن شناخت لازم را کسب کرد که البته مدام نیازمند «روش‌شناسی» هستیم تا به غنی‌سازی خود مقوله پژوهش پردازیم (بازرگان، ۱۳۷۶، ص ۱۷).

بیان مساله

ابن سینا در رساله معراجیه، پندی را از زبان مصطفای حق (ص) خطاب به مرتضای دین (ع) نقل کرده است (بابایی، ۱۳۸۰، ص ۱۱۵) که چنین است:

^۱ - Belemont

« يَا عَلِيَّ! إِذَا عَنِيَ النَّاسُ أَنْفُسَهُمْ فِي تَكْثِيرِ الْعِبَادَاتِ وَالْخَيْرَاتِ فَأَنْتَ عَنُّ نَفْسِكَ فِي إِدْرَاكِ الْمَعْقُولَاتِ حَتَّى تَسْبِقَهُمْ؛ أَي عَلِيَّ! إِذَا خَوَّاهِي مِنْ هَمِّ مَرَدَمٍ فِي بَزْرِكِي بِشِي كِبَرِي، رَاهِ دَانِشَ وَ خَرْدورزی بِشِي كِبَرِي. آن گاه که دیگران خود را فقط به عبادت مشغول دارند، تو خویشتن را در راه درک معقولات به تکاپو انداز.»

فهم حقیقت و میل به کمال از مهم‌ترین گم شده‌های بشری در طول تاریخ بوده و هست و بشر راه‌ها و ابزارهای متعددی را به کار بسته است تا به این مهم نایل گردد. در این مسیر، دو امر بسیار مهم است: یکی توان علمی، و دیگری روش رسیدن به آن است، که هر یک از این دو مرحله از مسایل بسیار مهم نظام‌های آموزشی است، بالاخص در حوزه علوم دین که امور فرازین و نیازهای معنوی بشر را باید پاسخ دهد. جوامع بشری برای هر یک از این دو مقوله، راه‌های متعددی را پیموده و شیوه‌های گوناگونی را به کار بسته‌اند. جوامع موفق آن‌هایی هستند که روش مند و هدف‌مند حرکت کرده و روز به روز برای تکامل و روش‌های جدید و کارآمد، سرمایه‌گذاری مناسب و جرات تغییر و اصلاح را به خود داده‌اند.

امروزه اگر غرب توانسته است از دانش تجربی بهره مناسب ببرد به جهت روش مند کردن آن علوم بوده است. اگر چه روش تجربی، نمی‌تواند در تمامی علوم کارآمد باشد و تنها توان پاسخ‌گویی به قسمت خاصی از نیازهای انسان را داراست، نباید فراموش کنیم، بیداری و رنسانس اروپا که متأثر از دوران شکوفایی و قدرت علمی مسلمانان پس از جنگ‌های صلیبی شکل گرفته بود، پیشتازی خود را همراه با خواب فلسفی و علمی مناطق اسلامی تمهید و تقویت نمود و گرایش غربی‌ها به پژوهش و تحقیق فاصله‌ها را دو چندان کرد (قورچیان، ۱۳۸۳، ص ۲۶۷)؛ و به همین خاطر است که با این که آموزش و پژوهش در صدر اسلام جایگاهی رفیع پیدا کرد و جنبه مردمی خود را توسعه داد و از خانه‌ها و مساجد شروع شد و در زمان امام جعفر صادق (ع) اوج گرفت، پس از چند سال که عباسیان روی کار آمدند با توجه به تاسی آن‌ها به شاهان ایرانی و با توجه به احساس خطری که از نفوذ

علمی و معنوی امامت می نمودند، روند دولتی کردن آموزش را در پیش گرفتند. هر چند که آن‌ها بخش دولتی را در آموزش عالی شکل دادند، آن چنان که باید کاری از پیش نبردند. آموزش عالی در این زمان به دو بخش دولتی و غیر دولتی تقسیم میشد و تا نیمه قرن پنجم که خواجه نظام الملک وزیر سلجوقیان آموزش عالی را دولتی کرد، بخش غیر دولتی در اقلیت بسیار محدودی جای گرفت. خواجه نصیرالدین و خواجه رشیدالدین فضل‌الله در دوره مغول به بخش غیر دولتی هم توجه داشتند، ولی غالب بودن آموزش عالی دولتی تا آغاز امپراطوری‌های معاصر صفوی (ایران)، عثمانی (خاورمیانه و آناتولی و مصر) و گورکانی (هند) ادامه یافت. در دوره این سه امپراطوری، آموزش مدرسی و اسلامی و حوزوی و آموزش عالی مسأله چندان مهمی برای حکومت‌ها نبود؛ لذا روند افول آموزش عالی از این زمان آغاز شد. در این دوران با علم و دانش‌اندوزی به صورت تفتنی برخورد می‌کردند، در حالی که در همین زمان در کشورهای غیراسلامی غربی، آموزش عالی رویکرد اصلی و دل‌مشغولی بیش‌تر زمامداران بود.

برخی از نهادهای آموزش عالی اسلامی همچون ربیع رشیدی، رصدخانه مراغه، مدرسه نظامیه، مدرسه مستنصریه، جامع الازهر، بیت الحکمه، دارالعلم‌ها و نیز بسیاری از روش‌ها و نظام‌های آموزش عالی رایج در حوزه‌های علمی اسلامی منشاء و الهام بخش دانشگاه‌های بزرگ غربی، بویژه در اواخر قرن دوازده و سیزده میلادی بوده است. همچنین بسیاری از علوم تجربی و دانش‌های کاربردی و ریاضیات و نجوم در آثار و فعالیت دانشمندان بزرگ اسلامی همچون جابر بن حیان، زکریای رازی، فارابی، ابن هیثم، ابوعلی سینا، خواجه نصیرالدین طوسی و غیاث‌الدین جمشید کاشانی ریشه دارد (همان، ص ۲۶۸).

اهمیت پژوهش و کاوش در حوزه معارف اسلامی

بدون شک تازگی و نامیرایی آثار دانشمندان بزرگ اسلامی و امداد «تحقیق ژرف» و «روشمند» آنان است. براین اساس نقش انکارناپذیر روش در تحقیقات علمی روشن شده و

این نکته آشکار می‌شود که هر جامعه علمی، اگر در کارآمد کردن متد و روش خود ناتوان باشد رو به افول خواهد رفت. حوزه علوم دین و معارف اسلامی از این امر مستثنی نخواهد بود و با وضعیت فعلی و گرایش یا محدود شدن به چند روش نمی‌توان برای آینده حرف‌ها و سخن‌های نوین و تازه داشت. البته نباید فراموش کنیم که ساختار تشکیلاتی حوزه، بویژه تا پیش از تحولات اخیر، در غایت سادگی و کارآمدی بوده است. این ساختار را می‌توان ترجمان آموزه‌های دینی در زمینه هویت و جوهره الهی و علم و ضرورت پارسایی و پرهیز از تجمل و وارستگی عالمان دینی و ضرورت سودمندی علم و خدمت عالمان به جامعه دانست. عالمان دینی در قلمرو نفوذ علمی و معنوی خود، دست به تأسیس حوزه علمیه می‌زده‌اند و سیاست‌ها و برنامه‌ها و مدرسان را هم خود برمی‌گزیدند؛ با وجود این، اغلب حوزه‌ها از نظر محتوا و روش الگویی واحد، اگر چه نامدون، تبعیت می‌کردند. حوزه‌ها در اغلب موارد تحت حمایت مالی و معنوی یک مرجع تقلید قرار داشتند؛ ولی حالا زمانه متطور و متحول شده است و بازنگری در ساختارهای آموزشی و پژوهشی آن حائز اهمیت فراوانی است.

واژه کاوی

واژه پژوهش و پژوهیدن یعنی واری کردن واقعیت، به حقیقت امری رسیدگی کردن (فرهنگ دهخدا و عمید) و بررسی و رسیدگی کردن و بازجویی کردن (فرهنگ قریب) آمده است. این واژه بیش تر تحت عناوین «تدقیق» و «فحص» و مشابه به آن‌ها استفاده می‌شده است. (پاشا شریفی، ۱۳۸۲، ص ۹۸).

فضیلت تحقیق و کاوشگری در مسایل علمی و معرفتی، پیشینه‌ای بیش از عناوین خود دارد؛ یعنی آدمیان فضیلت خواه و موشکاف، در دورترین نقطه‌های تاریخ، برای تحقیق و بررسی‌های علمی خود، منتظر یافتن عنوان و یا واژه‌های برای کار خود نبودند. آنان پژوهشگری را بخش مهمی از سرشت خود یافتند و بی آن‌که چشم طمع به

فرآورده‌های عینی تحقیقات خود داشته باشند، کار پژوهش و کاوش را انجام می‌دادند (طوسی، ۱۳۷۹، ص ۵۲).

شاید بد نباشد به شیوه ارسطویی، سخن درباره تحقیق را از تعریف آن آغاز کنیم؛ اما آیا همان مشکلات و موانعی که بر سر راه تعریف علم است، تعریف تحقیق را نیز دشوار نمی‌کند؟

گفته‌اند علم را نمی‌توان تعریف کرد، زیرا همه چیز در پرتو آن روشن و تعریف می‌شوند. چگونه می‌توان برای علم تعریفی آورد که از آن روشن‌تر و معرف‌وی باشد؟ اما اگر به شرح الاسم و تعریف لفظی قانع باشیم، تحقیق یعنی «ردیابی و مواجهه حقیقت جویانه با واقعیت‌های طبیعی و قراردادی» و نظام پژوهشی، فرایندی است که این رویارویی و مواجهه را تسهیل می‌کند؛ و از آن جا که پژوهش در حوزه علوم دین، هم از نوع مواجهه با طبیعت‌تکوینی است و هم از سنخ رودرویی با اعتبارات تشریحی؛ پس دین، مجموعه‌ای قدسی از اعلان «هست‌ها» و ابلاغ «بایدها» است. محقق علوم دینی میان «هست» و «باید» در رفت‌آمد است و آن دو «هست و بایدها» دو سر حلقه تحقیق هستند. این که پژوهشگر علوم دینی، بدانند در کجا ایستاده است و زمینی که باید بکاود چه نوع سنگ و خاکی دارد، و ابزار او برای حفاری و کاوشگری چیست، پیش شرط همه پیش‌نیازهای تحقیق است (بابایی، ۳۸۰، ص ۳۴).

سؤال اصلی:

گر چه در حوزه علوم دین و معارف اسلامی بیش از این نیز، باورمندی به اصل تحقیق و ضرورت آن همواره وجود داشته است و این همان چیزی است که امروزه نیز بدان اعتقاد راسخ هست و شاید رویکرد عطشناک امروزین مطالعات دینی به مقوله پژوهش و روشمند کردن آن دال بر این مدعاست؛ در عین حال سئوالات اصلی عبارتند از:

۱. نظام پژوهشی کارآمد و مولفه‌های اصلی آن (با رویکرد به حوزه علوم دینی) کدام است؟

۲. چه مدل‌هایی می‌توان برای نظام پژوهشی کارآمد حوزه علوم دین و معارف اسلامی ارائه داد؟

سوالات فرعی:

۱-۱. نظام پژوهشی فعلی در حوزه علوم دین چگونه است؟ (ساختار)

۱-۲. نظام شایسته و بایسته پژوهشی کدام است؟

۱-۲. مدل یا مدل‌های مناسب نظام پژوهشی کارآمد کدامند؟

۲-۲. مشخصه‌های اساسی نظام پژوهشی پیشنهادی در چارچوب ادراکی بایسته چه می‌باشند؟

۲-۳. ماموریت‌های نظام پژوهشی در چارچوب ادراکی پیشنهادی چه می‌باشند؟

۲-۴. مولفه‌های اصلی خط‌مشی‌گذاری نظام پژوهشی کارآمد کدامند؟

تعاریف:

نظام: شامل پیکره یا مجموعه از عوامل انسانی و مادی است که به منظور هدفی خاص کنار هم قرار دارند و تعامل پیوسته و مشترکی در طول زمان دارند (قورچیان، ۱۳۸۰، ص ۴۲).

نظام پژوهشی: بخش عمده‌ای از عوامل انسانی (انسانی و مادی) یک سازمان یا سیستم است که توان خود را برای قانونمند کردن پژوهش و یادگیری تحقیق صرف نموده، دارای آیین‌نامه، دستورالعمل و فرایند شفاف تعریف شده‌ای باشد. (شیوه‌نامه معاونت پژوهشی، ۱۳۷۸، ص ۲).

نظام پژوهشی: طراحی ساختار پژوهشی کارآمد و ایجاد چارچوب جامع با وظایف اصلی و فرعی با نوعی سازماندهی است که به درجه‌ای از رسمیت، پیچیدگی و تمرکز نیز عنایت داشته باشد (رابینز^۱، ۱۹۹۶، ص ۳۳۵) و هدف آن فراهم کردن شرایط پژوهش‌سازمندی است.

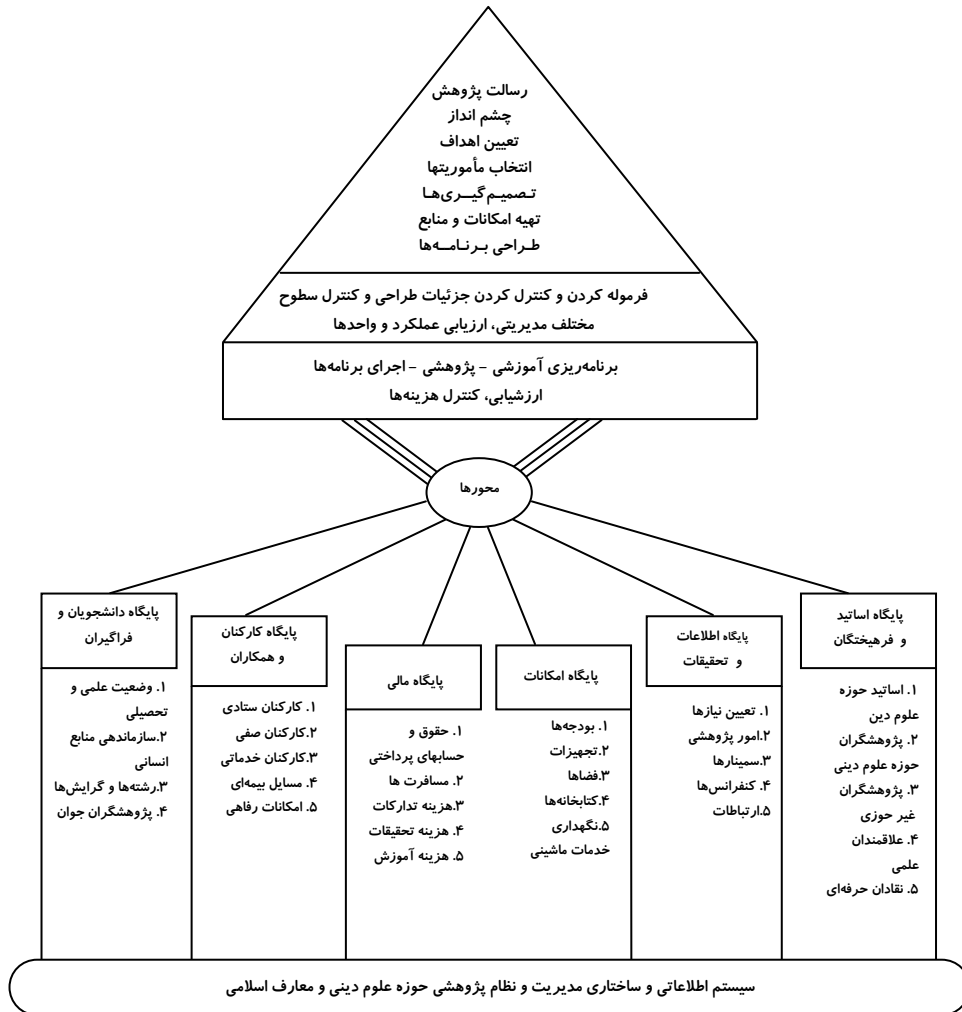
^۱ - Robbins

طریق شکستن وظایف اصلی سیستم به وظایف فرعی و سپس وظایف فرعی به پست‌ها و واحدهای دقیق تا نوعی تقسیم کار به وجود آید (تفکیک) و سپس از طریق هماهنگی، هم‌کاری لازم برای دستیابی به هدف مشترک فراهم می‌گردد (ترکیب).

نظام پژوهشی: از نظر نگارنده نظام پژوهشی حوزه وسیع‌تری را در برمی‌گیرد و یک حوزه و جزیره‌ای جدا فرض نمی‌گردد که در کنار سایر بخش‌ها یا معاونت‌ها قرار داشته باشد، بلکه نظام پژوهشی شامل اشتراک مساعی و همگامی و همراهی کلیه بخش‌های آموزش، پژوهش، بخش‌های فرهنگی، اداری و مالی و حتی عمرانی یک سازمان یا حوزه آکادمیکی و تحصیلی به منظور فراهم کردن بستر لازم برای نهضت تولید علم و جنبش پژوهش و محصول‌گرایی علمی جهت به روز شدن دانش و پاسخ به نیازهای عصری، نسلی و فراعصری - فرانسلی موجود - از طریق: ۱. تربیت نیروی پژوهشگر، ۲. جهت دادن به پژوهش‌های کارآمد، ۳. غنی‌سازی آموزش‌های مهارتی در کنار مبانی نظری، ۴. بستر سازی مناسب برای محققین و حمایت‌های لازم است. لذا طبق این تعریف نظام پژوهشی محصور در حوزه پژوهشی یا معاونت پژوهشی نیست که بگوییم بخشی متولی آموزش است و بخشی متولی پژوهش، بلکه در شرایط فعلی مقوله پژوهش فراتر از حوزه تعریف شده خویش بر کل سیستم، از کل سیستم و در کل سیستم تعریف می‌شود؛ زیرا اگر در همان آغاز آموزش و پایه نخست تحصیل پژوهش حضور نداشته باشد، صرفاً افراد دانشور دانشمند و دانش‌مدار تحویل می‌دهیم؛ حال این‌که روش‌مندی و پژوهیدن از همان آغاز تحصیل شروع می‌شود؛ لذا به قول میگر «معلم و مدرس برجسته و پژوهشگر پژوهش‌مدار طراح حرفه‌ای سؤال است» (وایلز و باندی^۱، ۱۳۷۷، ص ۹۲)؛ و کلاس‌های پرسؤال و دوطرفه که درگیری ذهنی در آن رایج است روحیه پژوهش و پژوهش‌مداری را تقویت می‌کند.

^۱ -wilse & boundy

حال با توجه به تعاریف ارائه شده از نظام پژوهشی مدل پیشنهادی ذیل ترسیم می‌گردد:

شکل (۱) شمایی از نظام پژوهشی حوزه علوم دین و معارف اسلامی (پیشنهادی)

نظام علمی روش تحقیق:

«کرلینجر» در کتاب «بنیان‌های تحقیق» پژوهش را با «کاربرد روش علمی» مربوط می‌داند و در جای دیگر از همان کتاب، «روش علمی را هدفمند، منظم و طراحی شده، تعریف می‌کند» (کرلینجر^۱، ۱۹۷۳، ص ۲۰). از نظر برخی دیگر از صاحب‌نظران، تحقیق به «تجزیه و تحلیل و ثبت عینی و سیستماتیک مشاهدات کنترل شده» تعبیر می‌شود که در نتیجه: «امکان دارد قوانین کلی، اصول و یا نظریه‌ها پرداخت شده و به پیش‌بینی و یا احتمالاً به کنترل نهایی رویدادها بینجامد» (بست^۲، ۱۹۸۳، ص ۲۴). مؤلفان دیگری وجود دارند که «پژوهش را به عنوان نظم روشمند علمی مطرح کرده‌اند» (اوی^۳، ۱۹۷۲، ص ۹۰) و نیز در بعضی از منابع روش تحقیق در علوم اجتماعی پژوهش به عنوان «فرایندی به منظور کشف پیامدهای اعمال انسان» (یانگ^۴، ۱۹۶۰، ص ۲۱) تعریف می‌شود. چنان که ملاحظه می‌شود، مؤلفان و صاحب‌نظران در تعریف مفهوم تحقیق و نظام پژوهش هر کدام به جنبه خاصی توجه داشته‌اند. در عین حال، بین تعاریف مختلف از پژوهش، می‌توان به وجوه مشترکی دست یافت و از مجموع آن‌ها چنین نتیجه گرفت که نظام پژوهش، به فرایندی از مجموعه تلاش‌های طراحی شده و سازمان یافته اطلاق می‌شود که از طریق کاربرد روش‌های علمی به منظور کشف پدیده معین و یا توصیف چگونگی آن، شناخت روند تغییرات و ریشه‌یابی در زمینه مشخص، انجام می‌پذیرد.

پژوهش به طور معمول، مطالعه، پویش و کنکاش در خصوص موضوع معین و یا پدیده مشخص را شامل می‌شود که رویکرد به کشف پدیده، موضوع و یا جنبه جدیدی از آن دارد (بالمر^۵، ۱۹۹۳، ص ۴۵).

¹ -Kerlinger

² -Best

³ -Avy

⁴ -Young

⁵ -Bulmer

آن چه به عنوان تعاریف ارائه شد، در حقیقت مجموعه توصیف‌ها و تأکیدهایی است که از جانب صاحب نظران و مؤلفان معروف، درباره پژوهش یا نظام تحقیق به عمل آمده است که به چند نمونه از آن‌ها اشاره شد.

ولی با توجه به این که آموزش از طریق ارائه تعاریف، ممکن است به قالب اندیشی بینجامد و ما را از محتوا دور کند، مناسب می‌داند، مشخصه‌های پژوهش را مطرح نماید (بیانی، ۱۳۷۸، ص ۳۲).

مشخصه‌های نظام تحقیق:

در برخی از منابع، از نظام تحقیق تحت عنوان «مدیریت در تحقیق» یاد شده است. باید در نظر داشت که مدیریت تنها جنبه فرایندی را در برمی‌گیرد و چنین تعبیری، حکایت از آن دارد که به کلیه ابعاد تحقیق توجه نشده است. همچنین این نکته حائز اهمیت است که مفهوم مدیریت در گرایش‌های مربوط به ارتباط با سایرین خلاصه می‌شود؛ در صورتی که نظام تحقیق بینشی است که از ماهیت کار پژوهش و اشتغال به آن ناشی می‌شود و بر رفتار و نگرش پژوهشگران و روند پژوهش تأثیر می‌گذارد. به هر حال مشخصه‌های (نظام تحقیق) را می‌توان به شرح زیر خلاصه نمود:

۱. اعتقاد به تکامل

نظام پژوهش زمانی ضرورت پیدا می‌کند که آگاهی از ماهیت و ابعاد مسایل و راه‌حل‌های مربوط به آن، به عنوان یک نیاز مطرح گردد. به عبارت دیگر، پژوهش تلاش آگاهی جویانه‌ای است که معمولاً به دنبال اعتقاد به کامل نبودن معلومات به آن متوسل می‌شوند و در حقیقت نفس توسل به پژوهش، اعتراف به کامل نبودن آگاهی را دارد (دیتون^۱، ۱۹۷۱، ص ۱۲۷). با تأمل در این نکته، می‌توان

^۱ -Dayton

دریافت که لازمه پژوهش، اعتقاد به بازشناسی مسایل و پدیده‌ها بوده و پژوهشگرانی که از فرهنگ پژوهش برخوردار هستند، به خود حق می‌دهند که حتی در امور بدیهی تردید داشته و نسبت به بازشناسی آن اقدام کنند. بنابراین، افرادی که تصور می‌کنند به علم نهایی رسیده‌اند و حاضر نیستند در صحت شناخت‌های خود تردید داشته باشند، از فرهنگ تحقیق به دور بوده و حتی در صورت آگاهی از روش‌های تحقیق، نمی‌توانند در انجام پژوهش‌ها از موضع‌گیری‌های محققانه، برخوردار باشند.

۲. پرهیز از مطلق‌انگاری

اعتقاد به شناخت علمی و بازشناسی پدیده‌ها، ایجاب می‌کند که محقق از مطلق‌گرایی پرهیز نموده، صحت شناخت‌های حاصل از پژوهش را، تنها در چهارچوب شرایط و موقعیت‌های موجود معتبر بداند و به اعتبار آن‌ها در کلیه زمان‌ها و شرایط مختلف، تأکید نرزد.

اصولاً فرهنگ و نظام تحقیق و تلاش‌های آگاهی‌جویانه‌ای که از طریق انجام پژوهش به عمل می‌آید، با باورهای مطلق‌گرایی منافات دارد. به همین جهت، افرادی که در چهارچوب مطلق‌گرایی گرفتار آمده‌اند، هرگز نمی‌توانند از تفکر پژوهشی برخوردار باشند.

ماهیت تحقیق و آگاهی از اثرگذاری متغیرها و از جمله متغیرهای وابسته به زمان، مکان، موقعیت و شرایط موجود در وقوع رویدادها، ما را بر آن می‌دارد که اصل نظام‌مندی ارزش‌ها در فرهنگ تحقیق را پذیرا باشیم. این مسأله یعنی قاعده نظام‌مندی در حوزه علوم دین و معارف الهی ارزشی دوچندان پیدا می‌کند.

۳. اعتقاد به تحول

با تأمل در اصولی که در بندهای یک و دو به آن‌ها اشاره شد، می‌توان نتیجه گرفت که نظام تحقیق بر مبنای اعتقاد به تغییر و تحول در پدیده‌ها و رویدادها و زمان استوار است و همواره برای نیازهای گوناگون زمانی و عصری پژوهش ارزش متواتر پیدا می‌کند. اصولاً افرادی که نگرش ایستا داشته، آموزش‌ها را غیر قابل تغییر و ثابت می‌پندارند، نمی‌توانند از بینش محققانه برخوردار باشند و تاب نظام پژوهشی کارآمد را داشته باشند (استاوفر^۱، ۱۹۹۹، ص ۸۲).

۴. مطالعه ارتباط بین پدیده‌ها

در نظام پژوهشی کارآمد توجه به اثرگذاری پدیده‌ها بر یکدیگر و دقت در چگونگی و ماهیت ارتباطات و تحول آن‌ها، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است و محقق به تبع هدف‌هایی که در انجام پژوهش به دنبال آن است، معمولاً به دیدگاه‌های ارتباط جویانه گرایش دارد و از طریق ارتباط است که محققان به جامع‌بینی روی می‌آورند و در برخورد با مسایل به همه جوانب توجه می‌کنند، زیرا آبشخور آن‌ها یک نظام جامع و جامعیت گراست.

۵. اعتقاد به آزادی

اعتقاد به آزادی فکر و اندیشه‌ورزی معقول و پویا، یکی دیگر از مشخصه‌های نظام جامع پژوهشی است که محققان به تبع ماهیت پژوهش، به آن روی می‌آورند. اصولاً تشخیص دقیق و نتیجه‌گیری صحیح، در شرایطی حاصل می‌شود که محقق بتواند از هرگونه گرایش فکری و سوگیری پرهیز نماید. تأکید بر این نکته که محققان نباید نسبت به اثبات فرضیه‌های خود تعصب کور داشته باشند، از ضرورت موضع‌گیری بی‌طرفانه پژوهشگران و لزوم فراغت آنان، از حصارهای معین فکری ناشی می‌شود و این مسأله

^۱ -Stouffer

در یک نظام پژوهشی قاعده‌مند اتفاق می‌افتد. از این رو، محققانی که در مسایل عقیدتی و سیاسی به پژوهش روی می‌آورند، لازم است به این نکته توجه کنند که انجام دادن صحیح وظایف پژوهشگری در گرو حفظ بی‌طرفی نسبت به مسایل است و توفیق در این مهم، تنها از طریق برخورداری از ظرفیت‌های بزرگ فکری، قدرت خارج شدن از مدارهای معین و برخورداری از موضع نگرش فارغ از محدوده پدیده امکان‌پذیر است.

۶. انعطاف ذهنی

گرایش‌های مربوط به بازشناسی پدیده‌ها موجب می‌شود که محققان از انعطاف ذهنی برخوردار باشند، به طوری که در صورت نیاز و با توجه به نتیجه بررسیها و مطالعات، تجدید نظر در پندارها و تصورات خود را باآسانی بپذیرند. اصولاً باید توجه داشت که فرهنگ تحقیق، با درگیری و ستیزهای مصرانه تفاوت دارد و محققان به تبع پژوهش و ماهیت اشتغال خود، معمولاً از ظرفیت پذیرش و انعطاف بیش تری برخوردار می‌باشند و این مهم از ارکان نظام پژوهشی کارا و اثربخش است.

۷. علم باوری

یکی دیگر از جنبه‌های مهم نظام پژوهش در گرایش مربوط به علم‌گرایی آن نهفته است. محقق در این رویکرد تلاش‌هایی که جهت شناخت دقیق و همه‌جانبه پدیده‌ها دارد، معمولاً به ریشه‌یابی روی می‌آورد. به عبارت دیگر، در بررسی معلول‌ها پیوسته در صدد جست و جوی علت می‌باشد. همین گرایش به ریشه‌یابی و علت‌جویی است که موجبات هم‌سویی و سازگاری محقق با سایر فعالیت‌های علمی را فراهم می‌آورد؛ لذا محقق با اعتقاد به این امر که با انجام دادن پژوهش، مسیر علم را می‌پیماید، ضمن احترام به سایر دستاوردهای علمی، درصدد آن است که از دیگر نتایج و یافته‌های دانش بشری برای تکمیل کوشش‌های خود برخوردار باشد. از این رو محققان در استنتاج‌های خود به

استدلال‌های علمی متکی بوده و به عنوان افرادی با دیدگاه‌های علمی شهرت دارند (بیانی، ۱۳۷۸، ص ۴۴).

۱۸. تجربه باوری

تأکید بر این نکته که در یک نظام پژوهشی توسعه یافته و در انجام دادن پژوهش، مراجعه به پیشینه مطالعاتی موضوع مورد نظر ضرورت دارد، گویای آن است که پژوهش، نوعی تلاش تکمیلی محسوب می‌شود که طی آن مطالعات قبلی کامل تر می‌گردد. پس اگر پژوهش توسط یک فرد انجام گرفته باشد، باز نمی‌توان آن را کار فردی تلقی کرد، زیرا کوشش‌ها و یافته‌های پژوهش‌های قبلی را به همراه خود دارد (دلاور، ۱۳۸۱، ص ۱۰۲).

باید در نظر داشت که اصولاً تحقیق کار گروهی به شمار می‌آید و محققان تحت تأثیر اشتغال گروهی، معمولاً افرادی هستند که در ارتباطات اجتماعی و در انجام دادن وظایف جمعی، توفیق افزون‌تری دارند و بیش تر از کسانی که با فرهنگ تحقیق بیگانه می‌باشند، به کار گروهی روی می‌آورند و نباید انزواگرایی را با روحیه تحقیقاتی مربوط دانست، گرچه برخی تحقیقات فردی انجام می‌شوند که جایگاه خود را در یک نظام پژوهشی دارند.

۹. تفکیک راه از نشانه راه

باید در نظر داشت، تلاش تحقیقاتی در نظریات محقق خلاصه نمی‌شود و دیدگاه‌های پژوهشی، مانند جریانی هستند که از فردیت محققان بالاتر می‌روند (لیکرت^۱، ۱۹۷۳، ص ۹۸).

^۱ -Likert

پژوهشگران معمولاً در تلاش‌های مطالعاتی خویش، به جریانی از افکار می‌اندیشند که عامل را پشت سر گذاشته است. به بیانی واضح، محقق نه به متفکران، بلکه به سیر تفکرات می‌اندیشد؛ همان گونه که حضرت امیرالمومنین (ع) نیز می‌فرمایند: «به آن چه گفته می‌شود بنگر نه به گوینده آن». چنین گرایش شغلی، ایجاب می‌کند که محققان به روند مسایل بیندیشند و دیدگاه‌های خود را در افراد محدود نکنند. به عنوان مثال، در توجه به مسایل اداری، پژوهشگر به مدیریت می‌اندیشد نه به مدیر و یا در مسایل مدیریت آموزشی، به این نکته عنایت دارد که جریان رهبری از خود رهبر فراتر می‌رود. به عبارت موجز، ماهیت پژوهش ایجاب می‌کند که محققان از نظر گاه سیستمی برخوردار بوده و به جای آن که در نشانه‌های راه گرفتار آیند، به خود راه بیندیشند. فراموش نکنیم که تحقیقات، راه تکامل اندیشه، و تولید دانش را هموار می‌سازند. توجه به این رسالت موجب می‌گردد که به ضرورت رویکرد پژوهش به تولید اندیشه، اهمیت بیش تری بدهیم. به منظور حصول درک بهتر درباره تولید اندیشه، به نظر می‌رسد شناخت ویژگی‌های اندیشه انسان به مطالعه کنندگان این بحث یاری رساند (بیانی، ۱۳۷۸، ص ۳۸).

مدیریت دانایی محور در نظام پژوهشی کارآمد

روش‌های ناکارآمد، همان‌طور که الیور رندل هولمز^۱ یک قرن پیش گفته است، می‌توانند به وضع قوانین بد یا نتایج نامناسب منجر شوند؛ اما پرسش‌های بزرگ و مطالعات روشمند اغلب خاستگاه پیشرفت‌های بزرگ در علم می‌باشند. اسرار سر به مهر به علم انگیزه و جهت می‌دهند. دست‌اندازهای جاده شناخت علمی نه چاله‌هایی برای پرهیز، بلکه فرصت‌هایی برای بهره‌برداری هستند. دیوید گراس^۲ برنده جایزه نوبل فیزیک در سال ۲۰۰۴ می‌گوید: «پرسش‌های بنیادی علایم راهنمایی هستند و آدم را برمی‌انگیزند. یکی از

^۱ - O.W.Holmes

^۲ -D.Gross

خلاق‌ترین خصلت‌هایی که یک پژوهشگر می‌تواند داشته باشد توانایی طرح پرسش‌های درست است.» و یک نظام پژوهشی کارآمد نیز خالق فرصت‌هاست و زمانی به مرزهای موفقیت دست پیدا می‌کند که زمینه ظهور استعدادها و توانایی‌ها را فراهم سازد (سیگفرید، ۱۳۸۴، ص ۱۶). بزرگ‌ترین فتوحات علم در مرزهای آن حاصل می‌شوند، یعنی در فصل مشترک میان نادانی و دانایی، یعنی همان جا که ژرف‌ترین پرسش‌ها مطرح می‌شوند. برای ارزیابی وضعیت کنونی پژوهش هیچ راهی بهتر از فهرست کردن پرسش‌هایی که علم نمی‌تواند به آن‌ها پاسخ دهد، وجود ندارد. به قول گراس: «جهل است که به علم شکل می‌دهد.»؛ هر چند زمان‌هایی بوده که برخی به این باور می‌رسیدند که علم تمام چاله‌ها را پر کرده، راه‌ها را هموار ساخته و به جهل پایان داده است. از طرفی نیز در دنیای پرشتاب کنونی براساس فلسفه و جهان‌بینی نوین بشری، تحقق توسعه جهان شمول و کارساز مبتنی بر استقرار مدیریت دانایی محور است. در نظام‌های دانایی محور، انسان عنصر محوری توسعه تلقی شده، اتکای اصلی به همگانی کردن و انتشار دانش نوین و توانمندسازی و ارتقای کرامت‌ها و مهارت‌های منابع ارزشمند انسانی است. از این رو تداوم حیات نظام‌ها در گرو یادگیری مستمر و برنامه‌ریزی مطلوب جهت تربیت و بهسازی منابع انسانی کارآمد و ساختارهای مدیریتی منعطف و توانمندسازی است. گام نهادن در مسیر چنین توسعه‌ای نیازمند ایجاد زیرساخت‌های اصلی همانند اطلاع‌رسانی عمومی، ایجاد عزم ملی، تربیت محققان و مدیران و کارشناسان مجهز به مفاهیم توسعه جدید و تجهیز نیروی انسانی مورد نیاز برای عملیاتی کردن آن‌ها و مدیریت کردن آن‌هاست که مدیریت پژوهش در جهت چنین هدفی حرکت می‌کند و چارچوب طرح نظام پژوهشی و مطالعات راهبردی پژوهشی حوزه معارف اسلامی که جایگاهی اساسی در نظام دینی ما دارد، به شرحی که در پی خواهد آمد پیشنهاد می‌گردد:

ماموریت نظام پژوهشی در حوزه علوم دین

ماموریت نظام پژوهشی عبارت است از: «طراحی، برنامه‌ریزی، اجرا و نظارت بر اجرای فرایند پژوهش و توسعه منابع انسانی متناسب با الزامات طرح نظام پژوهشی کارآمد حوزه معارف دینی».

اهداف

اهداف اصلی نظام پژوهشی عبارتند از:

۱. آموزش و توانمندسازی منابع انسانی مرتبط با حوزه معارف دینی؛
۲. آموزش و توانمندسازی مدیران پژوهشی در سطوح استراتژیک (عالی)، اجرایی (میانی) و عملیاتی با محوریت طرح نظام پژوهشی کارآمد دینی و الزامات آن؛
۳. آموزش و توانمندسازی کارشناسان صف و ستاد بخش‌های پژوهشی با محوریت نظام پژوهشی جامع و الزامات آن؛
۴. تربیت مدرس جهت سریان دادن آموزه‌های مورد نیاز در کلیات نظام با یک ادبیات بومی، دینی علمی، کارآمد، مشترک و متفاهم؛
۵. آموزش و توجیه عوامل کلیدی اثرگذار بر نظام پژوهشی حوزه و مؤثر در طرح نظام جامع پژوهشی و زمینه ساز در تحقق هر چه بهتر آن (امین منصور، ۱۳۸۳، ص ۶).

وظایف مدیریت پژوهش

وظایف مدیریت پژوهش در راستای تحقق بخشیدن به اهداف مورد نظر و ماموریت محوله عبارتند از:

۱. طراحی دوره‌های آموزشی در قالب برگزاری کلاس، همایش، کارگاه و نشست‌های منطقه‌ای؛
۲. طراحی دوره‌های آموزشی غیر حضوری (مجازی) و از راه دور؛

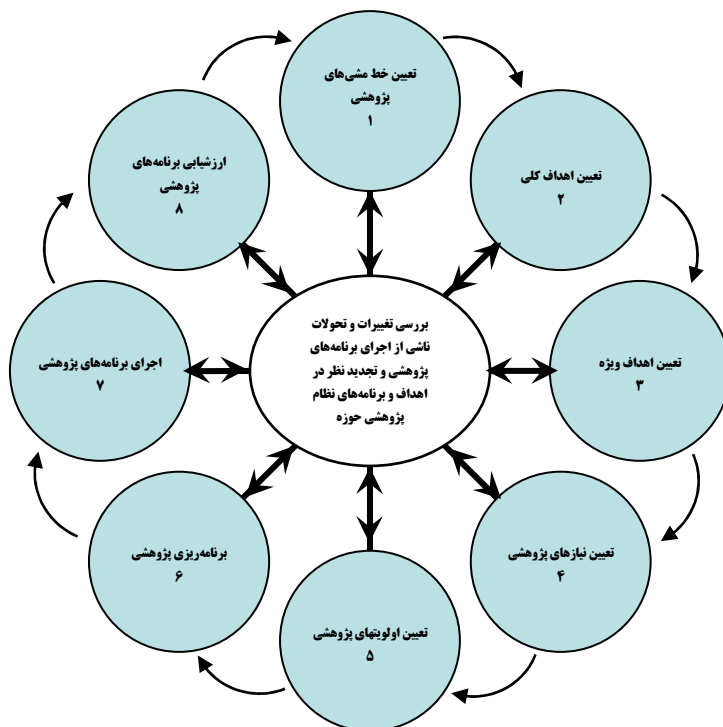
۳. نیازسنجی پژوهشی با توجه به الزامات نظام پژوهشی و نیازهای عوامل انسانی مرتبط با آن؛
۴. برنامه‌ریزی دوره‌های آموزشی به صورت کوتاه مدت و میان مدت براساس نیازسنجی‌های به عمل آمده؛
۵. تربیت مدرس جهت برگزاری دوره‌های مورد نیاز در مدارس و نواحی تحت اشراف با استفاده از نیروهای بومی آن‌ها؛
۶. اجرای برنامه‌های آموزشی با استفاده از استادان و صاحب‌نظران و کارشناسان داخل و خارج از حوزه؛
۷. نظارت بر حسن اجرای برنامه‌های پژوهشی و ارزیابی کارآمدی و اثربخشی آن‌ها.
- امروزه متأسفانه شاهد هستیم که در مدارس و حوزه‌های ما تعامل گاه یکطرفه است و بعد از سال‌ها و در سال‌های فرازین بحث و جدل علمی آغاز می‌شود، و یا پژوهش مورد توجه قرار می‌گیرد.
- با این‌که پژوهش و فحص و جست و جو و ارائه ادله و براهین در سال‌های بالا توصیه می‌شود و استماع و التزام به آموخته‌های استاد در آغاز راه توصیه می‌شود؛ حال این‌که برای پژوهیدن و پژوهشگر شدن روح ناآرام و جست و جوگر از همان قدم اول باید به دنبال یافته‌های پنهان و فضاها پنهان باشد. این دعوای تاریخی از قبل از میلاد وجود داشته است، تا جایی که به یک مناقشه تاریخی نیز اشاره می‌شود.

افلاطون و ارسطو

در تاریخ متطور فلسفه شاهد نحله‌های فکری مختلفی بوده‌ایم. به گونه‌ای که مذکور است افلاطون همواره به آموزش و بحث کم و منع شاگردان از اقتراح بوده است و ارسطو (مشایی مسلک) شاگرد او، طرفدار سؤال و پرسش و پاسخ بود و خود را ماما می‌دانست که به سؤال و پژوهیدن و کاویدن به حقیقت کمک می‌کند تا فرزند زاده شود. لذا همواره افلاطون را کلافه می‌کرد و زیادی پرس و جو و تدقیق ارسطو حتی شاگردان دیگر را به

شکایت وامی داشت. روزی یکی از شاگردان به ارسطو رو نمود و گفت: جناب ارسطو! چرا با این همه سؤال و بحث، استاد افلاطون را می آزاری و مگر تو او را دوست نمی داری؟ ارسطو پاسخ داد: استادم را دوست دارم، اما حقیقت را بیش تر دوست دارم (طوسی، ۱۳۷۹، ص ۱۸).

فرایند خط مشی گذاری نظام پژوهشی در حوزه معارف اسلامی (پیشنهادی)

شکل شماره (۲) فرایند خط مشی گذاری نظام پژوهشی

جامعیت نظام پژوهش

نظرنگارنده این است که نظام پژوهشی چیزی اعم از یک بخش در یک حوزه اندیشه و درس و بحث است و در اصل کل نظام را در برمی گیرد. به این معنا یک سیستم پژوهشی و نظام پژوهشی کارآمد شامل مولفه‌های زیر است:

تشکیلات منسجم

- شامل شورای عالی پژوهش (ریاست، معاون آموزشی، معاون پژوهشی، مشاورین و معاون اداری-مالی و ...)
- کمیته‌های پژوهشی مرکزی؛
- حوزه معاونت پژوهشی.

دستورالعمل‌ها

- دستورالعمل تشکیلات امور پژوهشی و اعضای آن؛
- آیین‌نامه تشکیلاتی امور پژوهشی؛
- آیین‌نامه تشکیل شوراهای پژوهشی.

مراکز تحقیقاتی

- مراکز یا دپارتمان‌های پژوهشی که به صورت تخصصی و موضوعی تعریف می‌شوند؛
- آیین‌نامه برگزاری کارگاه‌های روش‌شناسی تحقیق تدوین شود.

واحد مجلات علمی، شامل:

- مجلات علمی - ترویجی؛
- مجلات علمی - پژوهشی.

واحد سمینارهای علمی

- سمینارهای محلی؛
- سمینارهای ملی؛

- سمینارهای بین‌المللی.

واحد طرح های پژوهشی

- تهیه بانک اطلاعاتی طرح‌های پژوهشی؛
- تهیه بانک اطلاعاتی موضوعات رشته‌ای پژوهشی؛
- پایان‌نامه‌ها و رساله‌های دفاع شده پژوهشی؛
- تهیه طرح‌نامه‌های استاندارد؛
- تهیه نظام‌نامه استاندارد فرایندی انجام دادن پژوهش؛
- تهیه دستورالعمل‌های پیشنهادی آموزشی روش تحقیق؛
- تهیه نیازهای پژوهشی سالیانه و انعکاس به شورای عالی پژوهش.

بودجه و منابع مالی بخش پژوهش

- تهیه آیین‌نامه‌های اجرایی قراردادهای تحقیقاتی و مشاوره‌ای؛
- آیین‌نامه منابع و سیاست‌های مالی بخش پژوهش؛
- دستورالعمل‌های نحوه دریافت و تخصیص بودجه تحقیقاتی واحدها.

مواد قابل محاسبه از بودجه پژوهشی

- میزان حق‌التحقیق برای پروژه‌ها؛
- دستورالعمل نحوه پرداخت حق‌الزحمه‌ها (داوری، نظارت و ...)
- دستورالعمل تخصیص بودجه برای برگزاری نشست‌های شورای پژوهشی؛
- تجهیزات و امکانات؛
- اینترنت و راه‌اندازی آن؛
- انجمن‌های علمی، ادبی، دینی؛
- ...

فهرست‌های مطالعاتی و شرکت در مجامع علمی داخل و خارج از کشور

- آیین‌نامه فرصت مطالعاتی (استادان، طلاب فاضل و پژوهشگر)؛

- آیین‌نامه حمایت از شرکت استادان و طلاب پژوهشگر در مجامع علمی داخل و خارج از کشور.

همایش‌ها

- دستورالعمل برگزاری گردهمایی‌های علمی در مراکز استان‌ها و قم.

امتیازات پژوهشی

- قائل شدن امتیاز ارتقای پایه‌ای طلاب بعد از پایه ۶ منوط به ارائه مقاله و کار تحقیقی؛
- محاسبه امتیاز پژوهشی برای مقالات علمی و همایش‌ها برای طلاب جهت ارتقا؛
- تخصیص امتیاز به سخنرانی‌های علمی (ملی - فراملی).

تفاهم‌نامه تحقیقاتی

- تفاهم‌نامه تحقیقاتی (پیشنهادی) با جامع‌الازهر؛
- تفاهم‌نامه تحقیقاتی با حوزه‌های علمیه فعال در اروپا (در امور پژوهشی)؛
- تفاهم‌نامه تحقیقاتی با مراکز دین پژوهشی اهل سنت و مسیحیت در خارج از کشور؛
- تفاهم‌نامه تحقیقاتی با دانشکده الهیات دانشگاه تهران؛
- تفاهم‌نامه تحقیقات با پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛
- تفاهم‌نامه تحقیقاتی با پژوهشگاه تعلیم و تربیت وزارت آموزش و پرورش.

کد شناسایی و کارت ملی پژوهش

- کد شناسایی استادان فعال در امر پژوهش و ارائه کارت پژوهشی؛
- کد شناسایی برای دانشجویان فعال و پژوهشگر و ارائه کارت پژوهشی؛
- ارائه تسهیلات علمی - مادی و معنوی برای دارندگان کد و کارت پژوهشی.

شبکه اینترنت

- استفاده کارآمد از اینترنت در امر پژوهش؛
- ایجاد (کافی‌نت) برای پژوهشگران جوان؛

- تهیه دستورالعمل و راهنمای جست و جو در مباحث معرفتی و دینی جهت استفاده کاربران از اینترنت (بیانی، ۱۳۷۸، ص ۱۲۷).

آموزش روشمند پژوهش در حوزه علوم دین

یکی از دغدغه‌ها در باب پژوهش و در حوزه معارف اسلامی این است که با عنایت به اهمیت و ضرورت پژوهش و طراحی نظام پژوهشی و از طرفی هم قدمت و فعالیت حوزه علوم دین و ضرورت امروزیین مقوله تحقیق و تناسب با وضع موجود، پژوهش در چه دوره‌هایی از آموزش مطرح است؟ در پاسخ به این دغدغه طرح چند مسأله مقدماتی مهم است:

نکته اول: آموزش پژوهشگری امری است عام و شامل همه افراد یک حوزه فکری می شود؛ لذا در حوزه علوم دین بهتر است که این آموزش‌ها به صورت واحدهای درسی (به پیشنهاد نگارنده) در حد ۱۰ واحد در طول تحصیل تا قبل از دوره دکتری ارایه و تدریس شود و بعد از آن در سطوح ذیل باشد:

پیش نیاز (پژوهش): به ارزش ۲ واحد درسی، ویژه ورودی های کارشناسی؛

روش تحقیق مقدماتی: به ارزش ۲ واحد درسی، ویژه دانشجویان سال سوم کارشناسی؛

روش تحقیق تخصصی: به ارزش ۲ واحد درسی سال چهارم کارشناسی؛

روش تحقیق پیشرفته ۱: به ارزش ۳ واحد درسی، ویژه ورودی های سال اول کارشناسی ارشد؛

روش تحقیق پیشرفته ۲: به ارزش ۳ واحد درسی سال آخر کارشناسی ارشد.

نکته دوم: تدوین متون مناسب. در حال حاضر و تا سال ۱۳۸۲ حدود ۳۱۲ کتاب روش تحقیق به زبان فارسی طی ۵۰ سال گذشته تألیف، ترجمه و نگارش یافته است (ایرانی و بختیاری ۱۳۸۲، ص ۲۶۳) که تا سال ۱۳۸۴ این رقم به بیش از ۳۳۰ عنوان رسیده است.

با بررسی عناوین و برخی محتوای این آثار، متأسفانه در حوزه علوم دینی و مباحث آن اعم از (فقه، حقوق، ادبیات، تفسیر، قرآن پژوهشی، فلسفه و عقلیات، و ...) اثر قابل توجهی یافت نشد.

لذا اولاً: ضرورت تام دارد که بخش پژوهشی در حوزه علوم دینی و معارف اسلامی اقدامی جدی جهت عقد قرارداد با تیم‌های تحقیقاتی حوزوی و دانشگاهی جهت تدوین متون مناسب پژوهشی در سطوح ۵ گانه پیش‌نیاز - مقدماتی، تخصصی و پیشرفته ۱ و ۲ بنماید.

ثانیاً: بیش از سفارش تدوین محتوا با تشکیل جلساتی تخصصی، انتظارات، سرفصل‌ها، حجم مورد نیاز، ادبیات نگارش و تألیف و دغدغه‌های دیگر را تنظیم نمایند.

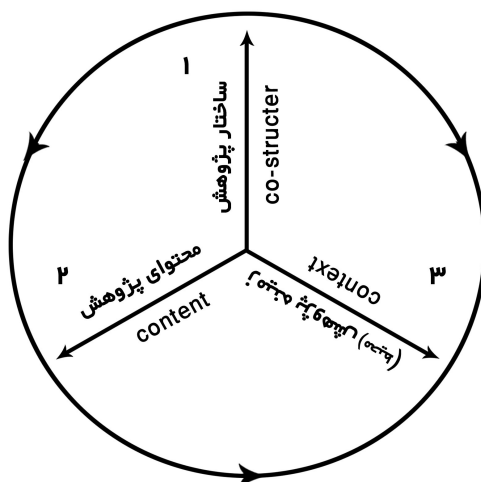
ثالثاً: نظارت مستمر بر فرایند کار و ارزیابی تکوینی (مرحله‌ای) در این مهم انجام شود.

ارائه یک مدل:

ناگفته نماند که تدوین برنامه مناسب پژوهشی و تسلسل آن‌ها از مرحله مقدماتی تا مرحله تخصصی و پیشرفته به عنوان (مرحله محتوا) شمرده می‌شود که اگر در یک مدل که ۳ مرحله اصلی را دربرداشته باشد، بخواهیم این ابعاد را ببینیم؛ به شکل زیر خواهد بود:

معرفی اجمالی مدل:

مدل سه شاخگی (ساختار، زمینه، محتوا) رفتار))

شکل (۳) مدل سه شاخگی

ساختار

منظور از شاخه ساختار یک نظام یعنی همه عناصر، عوامل و شرایط فیزیکی و غیر انسانی سازمانی که با نظم، قاعده و ترتیب خاصی به هم پیوسته و چهارچوب، (۱۰۰) یا همان قالب، پوسته، بدنه و هیكل فیزیکی و مادی سازمان را می سازند. بنابراین تمام منابع مادی، مالی و اطلاعاتی وقتی با ترکیب خاصی در بدنه کلی سازمان جاری می شوند، جزو شاخه ساختاری یک نظام به حساب می آیند.

در این جا و در مقوله چیستی و مولفه‌های نظام پژوهشی حوزه علوم دین، ساختار شامل کلیه عوامل فوق‌الذکر است که در تعامل با همدیگر هستند (با اقتباس از میرزایی، ۱۳۷۶، ص ۱۱).

محتوا

در این مدل، محتوا همان رفتار سازمان است. سازمان چه رفتاری با این مقوله می‌خواهد داشته باشد، یعنی فرم‌های رفتاری و الگوهای تعامل با این مقوله در این نظام چگونه است. لذا عوامل ساختاری و رفتاری، «درون سازمانی» بوده و درون مرزهای سیستم سازمان می‌باشند و در همین محتوای سازمانی چیستی محتواهای آموزشی نیز تصمیم‌گیری می‌شوند:

آموزش‌ها متناسب با چه رشته‌ای یا تخصصی باشند؛

آموزش‌ها متناسب با چه پایه و تحصیلاتی باشند؛

آموزش‌ها چه ابعادی را در برگیرند؛

آموزش‌ها چگونه اجرا شوند.

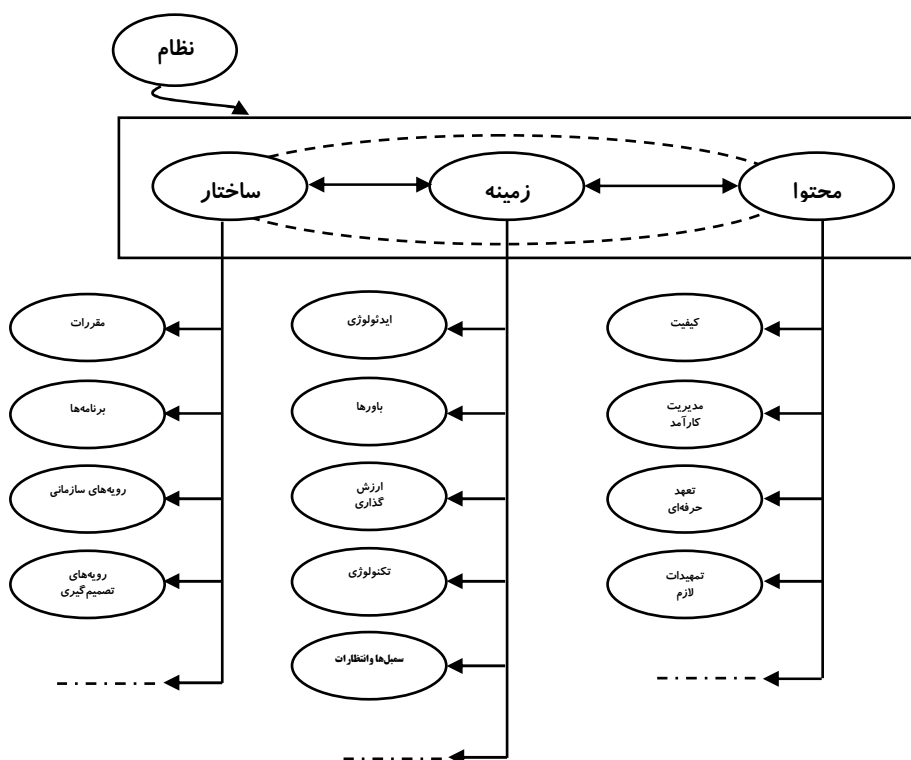
زمینه

منظور از شاخه زمینه تمام شرایط و عوامل محیطی است که بر نظام محاط بوده و سیستم اصلی یا ابرسیستم را تشکیل می‌دهند، از قبیل: زمینه فکری، مخاطبان، فراسیستم، سیاست‌گذاران، نظام بودجه، و سایر سیستم‌های محیطی.

در این مدل شاخه زمینه مهم‌ترین و اصلی‌ترین شاخه بوده و نه تنها بقا و رشد دو شاخه دیگر به آن وابسته است، بلکه به وجود آورنده دو شاخه دیگر نیز در نظام می‌باشد و نباید فراموش کنیم که تا زمینه امری فراهم نگردد، تحقق آن امر محال خواهد بود و نظام

پژوهش روشمند نیز زمانی می‌تواند به فعلیت در آید که زمینه ظهور و تحقق آن فراهم بوده، در یک کلام به آن باور داشته باشند(همان، صص ۱۶-۱۱).

علت نامگذاری این مدل به سه شاخگی آن است که ارتباط بین عوامل ساختاری - رفتاری - زمینه‌ای، به نحوی است که هیچ پدیده یا رویداد سازمانی نمی‌تواند خارج از تعامل این سه شاخه صورت گیرد. به عبارت دیگر، رابطه بین این سه شاخه یک رابطه تنگاتنگ ناگسستی بوده، در عمل از هم جدایی ناپذیرند؛ بدین معنا که نوع روابط موجود بین این سه شاخه از نوع لازم و ملزومی بوده، به مثابه سه شاخه روییده از تنه واجد حیات، یک نظام را می‌سازند. در چنان رابطه‌ای الزاماً عوامل ساختاری - رفتاری و زمینه‌ای به طور وقفه ناپذیر و به شکل روابط سیستمی دائماً با هم در تعامل می‌باشد و در واقع سه شاخه ساختار - رفتار - زمینه سه گونه از یک نوع (عمدتاً از نوع قالب زمینه) است و بین آن‌ها به هیچ وجه سه گانگی حاکم نبوده، بلکه سه گونگی حاکم است و بنابراین تمایز و تشخیص یا تفکیک آن‌ها از هم ممکن نیست و صرفاً جهت تجزیه و تحلیل مفاهیم و پدیده‌های یک نظام طراحی شده است؛ لذا به شکل ذیل متناسب با بحث ما ارائه می‌شود:

شکل (۴) مفاهیم اولیه نظام پژوهشی (پیشنهادی)

نکته سوم: آموزش پژوهش و تحقیق در سه سطح دیده می‌شود:

- الف: سطح طلبگی و دانشجویی؛
- ب: استادان (حوزوی، دانشگاهی)؛
- ج: فرهیختگان حوزوی و غیر حوزوی علاقمند به پژوهش‌های دینی.

نکته چهارم: کارگاه‌های مستمر و متعدد روش تحقیق

- با عنایت به متون تدوین شده، برگزار گردند؛
- علاوه بر متون پیشنهادی به منظور آشنایی با مدل‌ها و روش‌های مختلف مانند مدل‌های دانشگاهی؛
- کارگاه‌های یکروزه تا هفتگی.

نکته پنجم: سمینارهای پژوهشی

- ارائه فراخوان؛
- تعریف انتظارات علمی در تدوین؛
- ارائه شیوه نامه تدوین مقاله؛
- ارائه منطق ارزیابی مقالات.

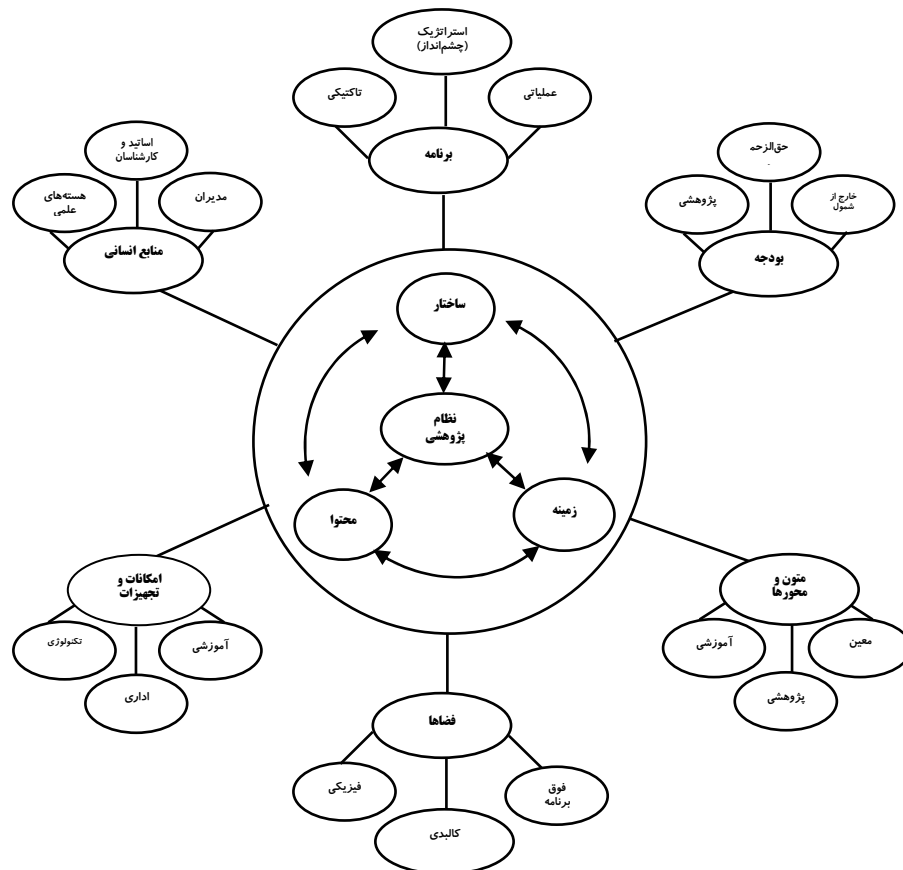
نکته ششم: سخنرانی‌های علمی - پژوهشی

- دعوت از استادان مجرب حوزوی و دانشگاهی جهت سخنرانی و آموزش و نقد در خصوص پژوهش و لوازم آن؛
- سخنرانی در زمینه تجارب ملی - بین‌المللی؛
- سخنرانی در خصوص وضعیت پژوهش در ایران و جهان؛
- سخنرانی در مورد پژوهش‌ها در حوزه علوم دین؛
- ارائه یافته‌ها؛
- روش‌های جدید و کاربردی؛
- لوازم زمان حاضر؛
- شیوه‌های نقد و نقادی؛
- و ...

در نظام سازی پژوهش یا تقویت نظام موجود هر کدام از این مولفه‌ها و نکات می توانند در به فعلیت رسانیدن این دغدغه مقدس یاری مان کنند.

ارکان نظام کارآمد پژوهشی:

یک نظام کارآمد پژوهشی دارای ۶ رکن است که در مدل ذیل به تفکیک به همراه ریز مولفه‌ها ترسیم شده است:

شکل (۵) ارکان نظام کارآمد پژوهشی (پیشنهادی)

در توضیح مدل ۶ ضلعی ارکان نظام پژوهشی کارآمد این نکته حائز اهمیت است که نظام پژوهشی پیشنهادی در این مقاله هر چه بتواند ابعاد و بازوهای این مدل را پوشش بیش تری دهد، می‌تواند موفق‌تر عمل کند؛ چرا که در روش‌های تحقیق کیفی برخلاف تحقیق کمی ارتباط محقق با زمینه و بافت اجتماعی و مفاهیم معرفتی بیش‌تر است؛ لذا عنایت به سه مؤلفه اصلی و محوری نظام پژوهشی در حوزه علوم دینی یعنی (ساختار، زمینه، محتوا) و همچنین بازوهای اصلی مانند منابع انسانی، (۱۰۴)، برنامه‌ها، (۱۰۵) بودجه‌های تحقیقاتی، (۱۰۶) متون و محتواها، (۱۰۷) فضاها (۱۰۸) و امکانات (۱۰۹) بسیار مهم و تعیین‌کننده هستند.

لذا در این نظام پیشنهادی تحت‌چتری با عنوان تحقیق کیفی و کارآمد، روش‌های تحقیق متنوعی که مفروضات نظری آن‌ها در قواعدی را که در حوزه علوم دین و معارف اسلامی تعریف شده است می‌توان رقم زد که به طور کلی می‌توان گفت: این روش‌ها به طرف سه موضع اساسی جهت داده می‌شوند: روش‌شناسی مکتبی، سنت تعاملی با مسایل روز و پاسخگویی به نیازها و تولید دانش جدید در عرصه نهضت تولید علم و جنبش نرم‌افزاری.

هر کدام از این موقعیت‌ها چگونگی ارتباط افراد، تجربیات، و علایق و اعمال و تعاملاتشان را با زمینه‌ای که در آن فعالیت می‌کنند، معنادار می‌کند.

نتیجه‌گیری

اهم نتایج حاصل از مقاله درآمدی بر چیستی و مولفه‌های نظام پژوهشی در حوزه علوم دین و معارف اسلامی به شرح ذیل است:

۱. حوزه دین و معارف اسلامی اقیانوسی از مباحث فکری، اعتقادی، فلسفی و زیربنایی است که یکی از عرصه‌های آن پژوهش است و قالب‌های روشمند در دنیای پر سؤال امروز می‌تواند پاسخگوی نیازهای مختلف آن باشد.

۲. حرکت به سمت و سوی طراحی و ارائه الگوی نظام‌های پژوهشی و تبیین مأموریت‌ها و فرایندهای آن امری ضروری و اجتناب‌ناپذیر است؛ زیرا دانشجویان و طلاب جوان، پویا و فعال و علاقه‌مند و شاغل به تحصیل در رشته‌های مختلف معارف دینی به روش‌های کارآمد پژوهش روز به روز رغبت بیش‌تر نشان می‌دهند.

۳. یکی از عوامل گسترش پژوهش‌روشنند در دنیای معاصر اهمیت به‌الگوها و روش‌ها در عرصه پژوهش و در قالب نظام‌های پژوهشی است. برای بررسی مسائل، عرضه مسائل جدید، پاسخگویی به شبهات، رقابت علمی، تولید دانش، جنبش و نهضت علمی و مواردی این‌گونه نیاز به بازنگری و بازاندیشی جدی در روش‌ها و فرایندها و مدل‌های موجود است.

۴. مقوله آموزش، روش تحقیق و مراحل پژوهش و شرایط پژوهشگری نیز قابل توجه و عنایت جدی است. این مهم در حوزه معارف دینی و حوزه علوم دینی بخوبی تبیین نشده، و برای پایه‌ها و دوره‌های مختلف آن برنامه‌مدون و کلاسیکی طرح نگردیده است و اغلب پژوهشگران این خطه به صورت خودجوش به این مهم پرداخته‌اند.

۵. جریان یافتن آموزش روش تحقیق در بدنه کارشناسی و سطوح فرازین تحصیلی ارشد و دکتری و حوزه علوم دین به صورت علمی و کارگاهی ضرورت تام دارد.

۶. طراحی محتواهای مناسب آموزشی در این زمینه نیز حائز اهمیت است و چه بسا در برخی از مقاطع، دوره‌ها و سطوح علمی آن (خواه دانشگاهی و خواه حوزوی) نیاز جدی و مبرم به بازنگری محتوایی به دروس و مبانی آن می‌باشد و احساس می‌شود برای مقوله روش تحقیق باید دست به قلم شد و محتواهای روشی و کاربردی تولید کرد.

منابع

الف: فارسی و عربی

۱. آرام، احمد، علم در اسلام، تهران، انتشارات سروش، ۱۳۶۶ ش.
۲. التویجری، محمد، افتتاحیه نشست خبرگان کشورهای اسلامی در کشور، مراکش، ترجمه حسین خنیفر، مقر آیسیکو، شهر رباط، ژوئن ۲۰۰۵ م.
۳. امین منصور، راهبردهای آموزش و پژوهش در حوزه، قم، دفتر طرح و برنامه ۱۳۸۳ ش.
۴. الویری، محسن، حیات فرهنگی و اندیشه سیاسی شیعیان از حمله مغول تا روی کار آمدن صفویه، تهران، انتشارات دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۸۳ ش.
۵. بابایی، رضا، پیش شرطهای پژوهش در علوم دینی، تهران، مرکز فعالیت‌ها و پژوهش‌های قرآن و عترت، ۱۳۸۰ ش.
۶. بازرگان، عباس، روش‌های تحقیق در علوم رفتاری، تهران: انتشارات آگاه، ۱۳۷۶ ش.
۷. برازش، علیرضا، المعجم المفهرس لالفاظ غررالحکم و دررالکلم، ج ۲، (ذع)، ص ۱۳۵۲، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۸ ش.
۸. بیانی، احمد، روش‌های تحقیق و سنجش در علوم تربیتی و روان‌شناسی، تهران، انتشارات رهیافت، ۱۳۷۸ ش.
۹. جوادی آملی، وضعیت پژوهشی حوزه علمیه قم، خطبه‌های نماز جمعه تهران، روزنامه ایران، دی ماه ۱۳۷۸ ش.
۱۰. پاشا شریفی، حسن، کارگاه روش‌شناسی استانداردهای آموزشی، تهران، وزارت آموزش و پرورش، دفتر استانداردسازی، ۱۳۸۲ ش.
۱۱. دفتر طرح و برنامه حوزه علمیه قم، برنامه راهبردی حوزه در مولفه‌های پنج‌گانه، قم، حوزه علمیه، دفتر طرح و برنامه، ۱۳۸۳ ش.
۱۲. دلاور، علی، روش تحقیق در علوم اجتماعی، تهران، انتشارات رشد، ۱۳۸۰ ش.
۱۳. دوانی، علی، سیر تشکل حوزه‌های علمیه، تهران، مجله فرهنگ و دانش، شماره اول سال اول، ۱۳۷۳ ش.

۱۴. دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه، با هم‌کاری محمد معین و سید جعفر شهیدی، ج ۶، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۳ ش.
۱۵. سیگفرید، تام، آن چه نمی‌دانیم، ترجمه کاوه فیض‌اللّهی و سلیمان فرهادیان، تهران، دانشنامه شرق، ضمیمه علمی ۳، ۱۳۸۴ ش.
۱۶. شبلی، احمد، تاریخ آموزش در اسلام، ویژه‌نامه، ترجمه محمد حسین ساکت، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۱ ش.
۱۷. صدیق، عیسی، تاریخ فرهنگ ایران از آغاز تا زمان حاضر، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۲ ش.
۱۸. طوسی، محمدعلی، سیاست‌گذاری و خط‌مشی‌گذاری آموزشی، تهران، واحد علوم تحقیقات دوره دکتری، ۱۳۷۹ ش.
۱۹. قزوینی رازی، عبدالجلیل، کتاب النقص معروف به بعض مثالب النواصب، تصحیح جلال‌الدین محدث، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۸۵ ش.
۲۰. قورچیان، نادرقلی، برنامه‌ریزی درسی در هزاره سوم، تهران، واحد علوم تحقیقات، ۱۳۸۰ ش.
۲۱. کسای، نورالله، مدارس نظامیه و تأثیرات علمی و اجتماعی آن، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۸۳ ش.
۲۲. مقیمی، سیدمحمد، سازمان و مدیریت رویکردی پژوهشی، تهران، انتشارات ترمه، ۱۳۷۷ ش.
۲۳. موحد ابطحی، میر سید حجت، آشنایی با حوزه علمیه شیعه در طول تاریخ، جلد ۱، اصفهان، حوزه علمیه، ۱۳۶۵ ش.
۲۴. میرزایی، حسن، در جستجوی یک طرح نظری برای شناخت و تجزیه و تحلیل عوامل موثر بر وجدان‌کاری، تهران، اجلاس بررسی راهکارهای عملی حاکمیت وجدان‌کاری، ۱۳۷۶ ش.
۲۵. نخستین، مهدی، تاریخ سرچشمه‌های اسلامی آموزش و پرورش غرب، ترجمه عبدالله ظهیری، مشهد، موسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۶۷ ش.
۲۶. ویژه‌نامه معاونت پژوهشی دانشگاه تهران، واحد تحصیلات تکمیلی، ۱۳۷۸ ش.
۲۷. وایلز، جین و باندی، جوزف، نظارت و راهنمایی کلینیکی، ترجمه: محمدرضا بهرنگی، تهران، نشر ویرایش، ۱۳۷۷ ش.

ب: انگلیسی

1. Avey, Dov others, *Introduction to Reserch in Education*. New york.U.S.A, 1972.
2. Belmont Report, *Ethical Prineiples and Guidelines for the protection of Human subjects of reseach* Washington: smith sonian Institution superintendent of Documents, u.s. Government printing office. 1999.
3. Best, John. W *Reserch in Education*, Newjersey. U.S.A, 1983.
4. Bulmer, martin and warwick, Donald p. (Ed,s). *Social Research in Developing Countries* Loddon: (UCL press, 1993). Hill Book co. 7991.
5. Daytom C.M. and stunkard, C.L. *Statistics For Problem Solving, New York: Cmc Grow*
6. Grass. D. *technology business incubation: role, performance, linkages,trends*, national workshop on technology 2004.
7. Holmez. O. w. *a model in research*, pall mall press ltd. London.,1920.
8. kerlinger, F.N *foundations of Behavioral Reserch*, New york, 1973.
9. Likert, Rensis, *the method of constructing an Attitude Scale*, in Gary m, aranell, (Ed), *Scaling: A Source book For Behavioral seientists*, (chieago: Aldine publishing Company, 1974.
10. Robbins, p. Stephen, *organizational behavior*, new delhi: practice,hallon India .1996.
11. Stouffer, Samuel A. *An overview of the Contributions to Scaling and Scale Theory*, in Gary maranell (Ed), *Scaling A Sourcebook for Behaviorial Scientits: Chicago*. 1990.
12. Young P.V *Scientific social surveys and Research* NewJersey, 1960.